

України. – Ф. 1077. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 2-4. 8. ЦДАГО України. – Ф.57, оп.2, спр. 239, арк.1.
9. Скоропадський П. Спомини. 10. Голубко В. Армія Української Народної Республіки 1917–1918.
Утворення та боротьба за державу. – Львів, 1997. 11. Дашкевич Р. Артилерія Січових Стрільців у
боротьбі за Золоті кийські ворота. – Нью-Йорк, 1965. 12. Дмитришин В. Повалення німцями
Центральної Ради у квітні 1917 року: нові дані німецьких архівів. 13. Гольденвейзер А.А. Из
киевских воспоминаний // Революция на Украине по мемуарам белых. Репринтное воспроизведение
издания 1930 г. – К.: Политиздат Украины, 1990. – С. 1–63. 14. Могілянський Н.М. Трагедія
України // Революция на Украине по мемуарам белых.: Репринтное воспроизведение издания 1930 г
– К., 1990. – 435 с. 15. Революция на Украине по мемуарам белых. 16. Дорошенко Д. Історія
України. 1917 – 1923 рр. – Ужгород, 1930. – Т. 2. 17. П.Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 –
грудень 1918. – Київ–Філадельфія, 1995 18. Армія. – 1918. – 20 листопада. 19. Дорошенко Д. Історія
України. 1917 – 1923 рр. – Т. 2. 20. Монкевич Б. Організація регулярної армії Української держави
1918 року. – Україна в минулому. – Вип. 7-К. – Львів, 1995. 21. Армія. – 1918. – 3 грудня.
22. Терещенко Ю. І. Гетьман Павло Скоропадський як прояв консервативної революції.
23. Дорошенко Д. Вказана праця. 24. ЦДАВО України. – Ф. 1064. – Оп. 1. – Спр. 24 а. – Арк. 30-31 зв.
25. Там само. – Спр. 165. – Арк. 15. 26. Там само. – Ф. 4547. Оп. 1. – Спр.. – Арк. 100-101. 27. Там
само. – Арк. 107. 28. Федюк В.П. Украина в 1918 году. Гетьман П.П. Скоропадский. – Ярославль,
1993. 29. Там само. 30. Дорошенко Д. Історія України. 1917. – 1923 рр. – Т. 2.

УДК 94 (477)

Л.Є. Децинський
Національний університет “Львівська політехніка”,
Інститут гуманітарних і соціальних наук

ПОНЕВОЛЕННЯ УКРАЇНИ БІЛЬШОВИЦЬКОЮ СИСТЕМОЮ ТА ПРИПИНЕННЯ ЇЇ РЕПРЕЗЕНТАЦІЇ НА МІЖНАРОДНІЙ АРЕНІ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХХ ст.

© Децинський Л.Є., 2014

Розглянуто поневолення української держави та припинення її репрезентації на міжнародній арені у першій половині ХХ ст.

Ключові слова: українська державність, Радянський Союз, дипломатія, міжнародна арена.

The condition and tendencies of development of the basic of Ukraine on international changes in 1919–1941 is analyzed.

Key words: the Ukrainian state system, Soviet Union, diplomacy, international scene.

Протягом ХХ ст. Україна тричі намагалася відновити свою державність, і кожного разу проблема міжнародних відносин у сенсі пошуку союзників для забезпечення успіху визвольних змагань мала надзвичайно важливе значення. Відомо, що Центральна Рада встановила зв'язки з 4 державами (Німеччина, Австро–Угорщина, Туреччина та Болгарія) і лише завдяки Брестському миру змогла протистояти більшовицькій агресії. Гетьманат Павла Скоропадського підтримував дипломатичні відносини з 12 країнами, враховуючи більшовицьку Росію. Договір з останньою від 12 червня 1918 р., здавалося, надійно гарантував північно–східні кордони держави. Розкол у Директорії взимку 1919 р. став неминучим унаслідок невирішеності питання про зовнішньо-політичну орієнтацію. Якщо голова Директорії Володимир Винниченко та прем'єр її уряду Володимир Чехівський тяжіли до союзу з більшовицькою Росією, то С. Петлюра, Є. Коновалець та А. Мельник робили ставку на Антанту і французький експедиційний корпус. Конфлікт між урядом

УНР та ЗУНР (ЗО УНР) теж впливав з діаметрально протилежного ставлення С. Петлюри та Є. Петрушевича до стосунків з Польщею, Францією, Добровольчою армією Півдня Росії А. Денікіна тощо. Феномен становлення Карпато-Української держави і її майже миттєвого краху теж не в останню чергу пояснюється міжнародною кон'юктурою. Фашистська Німеччина спочатку підтримала ідею української некомуністичної держави. Відкриття німецького консульства в Хусті, налагодження торговельних відносин з Німеччиною допомагало стримувати агресивність хортистської Угорщини. Але пізніше, заграючи з Сталіним, Гітлер поспішив продемонструвати свою нібито незацікавленість в українському питанні, дозволивши угорській армії окупувати Карпато-Українську державу. “Акт проголошення (відновлення) Української Держави”, здійснений бандерівським проводом ОУН 30 червня 1941 р. у Львові, також чинився у розрахунку на те, що у своїй боротьбі з більшовизмом Німеччина буде змушена рахуватися з національними інтересами українців. Як відомо, подальші події продемонстрували усю політичну наївність цих сподівань.

Те, що національно-визвольний рух на Україні не привів до створення у ХХ ст. Української незалежної держави, з часом пояснювали недорозвинутим характером самосвідомості українців. Однак без всього комплексу економічних, соціальних та історичних реалій, що постали перед українським населенням Східної Європи, такий підхід видається досить спрощеним [1]. Зокрема, прагнення великих держав до стабільності міжнародного балансу сил, а нових державних утворень – до неперегляду визначених кордонів і стійких міжнародних відносин, що цінувалися ними вище за будь-які політичні зміни, – все це також постало на заваді української державності, що в жодному разі не можна ігнорувати. Адже, критично досліджуючи розвиток будь-якого національно-визвольного руху, можна переконатися, що дуже рідко в сучасній політичній історії завдання цих рухів досягалися без зовнішнього визнання і підтримки чи принаймі за умови невтручання ззовні [2].

1922 р. Україна зустріла як квазінезалежна Українська Радянська Соціалістична Республіка в складі Союзу РСР.

“Створення Радянського Союзу, – писав І. Лисяк-Рудницький, – означало відновлення Російської імперії, але цей факт був замаскований наднаціональною назвою та квазіфедеративною структурою більшовицької імперії СРСР. СРСР не міг відверто називати себе продовженням Російської імперії, оскільки це суперечить принципам інтернаціоналізму й комунізму як складових частин марксистсько-ленінської ідеології. Ця суперечність стала явною з утворенням т. зв. Соціалістичного блоку” [3]. Насправді кремлівське керівництво, яке ще в конституції СРСР заявляло про вимогу створити “Світову Радянську Соціалістичну Республіку”, після Другої світової війни не інкорпорувало захоплених європейських країн та азіатських сателітів. Взаємини між ними і СРСР проголошувалися рівноправними. Мабуть, тут прагматизм взяв верх над імперськими амбіціями, адже ще в другій половині ХІХ ст., – зауважує Олег Гринів, – Російська імперія змушена була продати США (1867р.) захоплену нею Аляску. Цим актом вона фактично визнавала абсурдність дальшого збільшення території, хоч і після нього загарбання чужих земель не припинялось [4].

Ця особливість колишньої Радянської імперії полягала в тому, що, по-перше, була водночас і “внутрішня”, і “зовнішня імперія”. Такого висновку, наприклад, дійшли учасники міжнародної конференції з проблем порівняльного аналізу Австро-Угорської імперії та СРСР. Вони зокрема зазначали, що “внутрішня імперія” дісталась йому від царської Росії, хоча й не без деяких втрат (Польща, Фінляндія, Естонія, Латвія та Литва), а “зовнішня імперія” була створена після другої світової війни.

По-друге, то була суперцентралізована імперія, в основу якої було покладено пірамідальну модель влади та модель “центр-периферія”.

По-третє, то була імперія з авторитарно-тоталітарною політичною системою, про що свідчило існування єдиної партії, єдиної державної ідеології, порушення прав людини і нації тощо.

По-четверте, Радянська імперія ніколи не приховувала своїх претензій на світове панування і робила все, що було в її силах, для його встановлення.

Нарешті, в ролі метрополії тут виступала численна партійно–радянська еліта, верхні ешелони могутнього військово–промислового комплексу, розгалуженої системи каральних органів тощо. В ролі колоній опинились всі колишні радянські республіки, деякою мірою і Московщина. Більше того, радянська імперія мала і домініони, тобто напівколонії, на які були перетворені країни так званого соціалістичного табору. Подібна роль була уготована також народам і країнам “соціалістичної орієнтації” [5].

Отже, в 17-му році хотіли збудувати царство добра, а створили імперію зла. Внаслідок нещадного визиску й експлуатації з боку цієї унікальної імперії величезних непоправних втрат зазнали всі колишні радянські республіки та їхні народи. І все ж український народ опинився в найгіршому становищі.

Упродовж років радянської влади утверджувалося кліше, що власна українська державність була утворена в формі Української Радянської республіки у грудні 1917 р. Всеукраїнським з’їздом Рад, який відбувся у Харкові. Війська молоді української соціалістичної держави на початку 1918 року повністю очистили Україну від контрреволюційних військ, що дозволило встановити владу рад “на всій території республіки”?

Така картина боротьби за соціалістичний ідеал на Україні в 1917–1918 рр. – історичний стереотип, кліше, утверджене в громадській свідомості за участю “першопроходця соціалізму”, більшовика Сталіна. Ось що він писав у грудні 1917р. у статті “Що таке Українська Рада”: “Рада, або точніше, її Генеральний секретаріат, є уряд зрадників соціалізму... Рада, або вірніше, її Генеральний секретаріат, є буржуазний уряд, що бореться з Радами в союзі з Каледініним... Ми не сумніваємося, що уряд Ради... буде скинутий зусиллями робітників і солдатів України. Тільки нова Рада, влада Рад робітників, солдатів і селян України може стати на захист народних інтересів України проти Каледініних і Корнілових, проти поміщиків і капіталістів” [6].

Цей історичний стереотип, справжню суть якого розкривають В. Дорошкевич та М. Волошин на основі радянських джерел [7], закривав громадськості шлях до пізнання істинного перебігу подій, що привели Україну до соціалістичного вибору і майбутнього статусу в міжнародних відносинах.

Захопивши владу в Україні, більшовики не могли перекреслити всі здобутки національно-визвольних змагань українського народу. Це зумовило збереження, хоча й формальне, державності України. Те, що це було так, підтверджували вже перші акти нової влади. Ще 7 березня 1918 р. ЦВК України прийняв декларацію, в якій стверджувалося, що “1. Ми (тобто більшовики, радянська влада. – Авт.) ніколи не розглядали Українську Радянську республіку як національну республіку, але виключно як Радянську республіку на території України. 2. Ми ніколи не підтримували точки зору повної незалежності Української Народної республіки, розглядаючи її як більш–менш самостійне ціле, пов’язане із загальноросійською робітничо–селянською республікою федеративними зв’язками...” [8].

Коли на початку 1919 р. більшовики знову прийшли до влади в Україні, одним із перших її декретів було рішення про об’єднання збройних сил та всіх матеріальних ресурсів. Наступним логічним кроком мало бути “об’єднання Української Радянської республіки з радянською Росією на засадах соціалістичної федерації” [9]. Однак спротив народних мас змусив їх відкласти свої задуми, а щоб знайти підтримку, знову декларувати існування незалежної України. Відозва Всеукраїнського революційного комітету “До робітників і селян України,” прийнята на початку січня 1920р., проголошувала відродження “вільної та незалежної Української Соціалістичної Радянської Республіки.” У ній зокрема зазначалось, що “право розпоряджатися своєю українською державою належить виключно робітникам і селянам України” [10]. Однак насправді все було інакше. Згідно із постановою ВУЦВК та ВЦВК “Про об’єднання діяльності обох республік” на території України набували чинності і підлягали негайному виконанню всі декрети РСФРР [11]. Отже, проголошення незалежності України маскувало її підпорядкування владі Москви.

“Отямившись від ейфорії Жовтневого перевороту, – пише В. Лизанчук, – національно свідомі українські більшовики – боротьбісти й укапісти, соціал–демократи, представники інших національних партій в Україні – із запізненням зрозуміли крах своїх наївних сподівань реалізувати природні права кожного народу на своє самовизначення в умовах жорсткого диктату Москви” [12].

Не випадково українські комуністи Сергій Мазлах і Василь Шахрай у своїй гострополемічній книжці “До хвили” ставили Леніну конкретні запитання:

“... ваша відповідь з приводу України матиме значення перевірки інтернаціоналізму, пробою святих слів міжнародної єдності і солідарності працюючих мас (...) Докажіть не по “катеринославському” необхідність об’єднана України й Росії (...) Покажіть на прикладі України, Грузії, Латвії, Литви, Білої Русі, Естляндії переведення принципу пролетарської політики: права націй на самовизначення. Бо ми не розуміємо вашої політики, і дивлячись на неї, ми здатні схопитись за голову і скрикнути:

За що ми голови складали, дурні козаچه?!

Або сісти вкупі з “недобитим запорожцем”, Семеном Палієм, схилить голову і зітхати:

Для чого ж я на світ вродився,

Свою Україну любив? (...)

Поясніть нам, чим ваше “самовизначення” відрізняється від “самовизначення” Вудро Вільсона?

Варто зазначити: керівництво радянської Росії не хотіло давати волі Україні передусім тому, що за промисловим і сільськогосподарським потенціалом – це не Польща і Фінляндія. До 1917 р., наприклад, Україна давала третину зерна, яке вирощувалося у Російській імперії, стільки ж тваринницької продукції. Варті уваги також такі дані: протягом 1861–1891 рр. Москва щороку мала з України 120 млн. крб. доходу, за 1903–1908рр. – 221 млн. Квадратна верста (104 десятини) в Україні приносили російській скарбниці прибутку 282 крб. 55 коп., а в Петербурзькій губернії – 40 крб. 61 копійку. Російська імперія на одного жителя останньої витратила на рік 4 крб. 23 коп., а на українця – 56 копійок [14].

1920 р. суть “братньої допомоги російських пролетарів українським” визначив послідовний і непримиренний борець проти більшовицького імперіалізму Б.В. Савинков:

“То, что собиралось веками, в один год пошло прахом. Мы, великороссы, отброшены ко времени Ивана Калиты. И большевистские войска, воюя с Польшей и Украиной и заключая мир “для передышки” с Эстонией, Латвией, Грузией, в сущности продолжают дело русских царей, самодержавия российского, вооруженной рукой пытаются собрать утраченные Москвой земли. В этой попытке их – соблазн для русских империалистов. Крайности сходятся. Почему Брусилову и Гутору не руководить вооруженным “собиранием” России, даже если собирание это проходит под знаком Интернационала? Они рассуждают так: “Интернационал пройдет, Россия останется”. И как бы не презирали их те белые генералы, которые воевали с Грузией и Украиной, родственная, сокровенная связь их между собой очевидна. И те, и другие не мыслят воссоздания России иначе, как мечом, завоеванием, войной. И те, и другие в тайниках своего сердца не сомневаются в своем праве покорять, то есть “тащить и не пущать” всех, кто слабее их.

“Им чужда идея свободы” [15].

Реальне включення України та інших національних республік до складу більшовицької Росії відбулося в ході громадянської війни. У республіках розбудовувалася система установ та органів військової та цивільної влади, яка нічим не відрізнялася від існуючої в Росії. Разом з тим вони визнавалися незалежними, хоч кордони їх позначалися тільки на географічній карті.

У середині 1919р. більшовицька партія провела через республіканські законодавчі органи постанову про централізоване управління обороною, народним господарством, фінансами, транспортом, працею, поштою і телеграфом. Відповідні управлінські структури в республіках, навіть якщо вони очолювалися наркоматами, юридично підпорядковувалися російським наркоматам. На суперечність між суверенним статусом республік і прямим підпорядкуванням основних радянських установ російським наркоматам ніхто не звертав уваги.

Підпорядкування російським наркоматам називалося “воєнно–політичним союзом”. Ця назва опосередковано свідчила про те, що керівництво партії визнавало незаконність фактичного включення національних республік до складу Росії без конституційного оформлення. Наявність воєнного стану була певним виправданням.

Після утворення “воєнно–політичного союзу” в ЦК РКП (б) стали зважувати питання про доцільність відмови національним республікам у суверенному статусі як такому, що суперечить дійсному стану. Каменев, Сталін і деякі інші керівники висловлювалися за те, щоб перетворити їх на автономні республіки. Проблема відпала, коли білогвардійські війська захопили Україну.

Після перемоги над Денікіним партійне керівництво вирішило зберегти незалежний статус України. Це принципове рішення оформили в грудні 1919 року резолюцією VIII конференції РКП (б) “Про радянську владу на Україні”. Наявність резолюції, в якій йшлося про принципові моменти, зумовила потребу визначити надалі конкретні форми взаємовідносин між Україною і Росією.

Про це йшлося в Москві на засіданнях політбюро ЦК РКП (б) 17 і 18 січня 1920 року за участю членів ЦК КП (б) У. Результати обговорення викладено в документі, авторство якого віддали ЦК КП (б) У. Харківська газета “Коммунист” 21 лютого того ж року опублікувала вказаний документ за назвою “Державні відносини радянської України і радянської Росії”. Йому було надано форму тез ЦК КП (б) У до IV партконференції. Тези було схвалено і прийнято як резолюцію конференції без усяких змін.

Ця резолюція підтверджувала підпорядкування основних установ УСРР російському центру і визначала той ступінь підпорядкованості периферії центру, який був юридично оформлений угодою про “воєнно–політичний союз”. До наркоматів прямого підпорядкування додався відсутній 1919 р. комісаріат закордонних справ.

Формальна незалежність мало кого обманювала. У листі, який у липні 1920 р. написали з Праги М. Грушевський і А. Жуковський В. Затонському, опублікований в лютому документ про державні відносини України та Росії розцінювалися як велика помилка. Цей документ твердили вони, позбавив надії людей, готових примиритися з будь–якою формою уряду, тільки б було забезпечено суверенність українського народу [16].

Після завершення громадянської війни угоду про створення “воєнно–політичного союзу” треба було поновити. 9 грудня 1920 року на пленумі ЦК РКП (б) було затверджено “Політичні директиви ЦК РКП (б) У”. Президії ВУВК і наркомату закордонних справ РСФРР разом з відповідними органами УСРР доручалося знайти нову форму міжнародних відносин. Зрозуміло, що ця форма повинна була ґрунтуватися на рішеннях, прийняті по партійній лінії, тобто резолюцію IV конференції РКП (б) У “Державні відносини радянської України і радянської Росії”.

Доручення було виконане в найкоротші строки. 28 грудня 1920 р., під час роботи VIII Всеросійського з’їзду рад, представники РСФРР Ленін та Чичерін і представники УСРР Раковський (він суміщав посади голови уряду і наркома закордонних справ) підписали “союзний робітничо–селянський договір”. У його преамбулі і початкових статтях містилося чимало фраз про незалежність і суверенність обох держав. Підкреслювалося навіть, що з факту колишньої незалежності території України Російській імперії для УСРР не впливає жодних зобов’язань відносно радянської Росії. Разом з тим договір про воєнний і господарський союз закріплював пряме підпорядкування ключових сфер життєдіяльності України російським наркоматам. У день підписання він був затверджений VIII Всеросійським з’їздом рад, а 2 березня 1921 року – V Всеукраїнським з’їздом рад.

За зразком російсько–українського договору 16 січня 1921 року було укладено союзний договір РСФРР з Білорусією, 4 березня – з Бухарою, 21 травня – з Грузією, а також ряд угод з Вірменією. Разом з попередніми угодами (союзний договір з Хорезмом від 13 вересня 1920 року і договір про воєнно–економічний союз з Азербайджаном від 30 вересня 1920 року) вони утворили цілісний договірний комплекс. Він пов’язував Росію з тими національними окраїнами колишньої імперії, в яких державній партії вдалося утвердити свою владу. Так виникла друга після “воєнно–політичного союзу” форма існування формально незалежних радянських республік “договірна федерація”.

Зміна форми не вплинула на суть взаємовідносин між республіками. Реальне становище характеризувалося управлінням з центру всією периферією. Партія, профспілки, господарські і силові відомства були побудовані на однакових засадах “демократичного централізму”, що забезпечувало єдність управління.

Однак існувала одна сфера, в якій цей контроль державної партії, зауважує С. Кульчицький, з абсолютного перетворювався на відносний, – дипломатична діяльність [17]. У цій сфері центр не міг контролювати безпосередньо свою периферію. Доводилося покладатися на те, що керівники національних республік у відносинах з іншими державами дотримуватимуться курсу, визначеного Москвою.

Навряд чи можна твердити, що центральне керівництво серйозно сумнівалося в лояльності периферійних органів власної партії. Однак активність національних республік навіть у такій обмеженій сфері, як зовнішньополітична, загрожувала, нехай у перспективі, перетворенням формальної незалежності на реальну. Піддавати такій спокусі керівництво національних республік Ленін не бажав, попри весь свій “національний лібералізм” (у чому, як відомо, його звинувачував нарком у справах національностей Сталін).

Тому без зайвих слів Москва оберегала свої “незалежні республіки” від контактів із закордонними дипломатами. Винятки допускалися, коли це було необхідно з огляду на специфіку переговорного процесу. Однак й у таких випадках усе обставлялося так, щоб дипломатичне відомство Російської Федерації зберігало стовідсотковий контроль за ходом переговорів.

Як зазначає доктор історичних наук М.М. Білоусов, найглибший слід у ХХ ст. залишила “революційна дипломатія” СРСР. По–перше, для більшовиків була несподіваною необхідність дипломатичної роботи. Призначений Леніним перший нарком закордонних справ Троцький вважав своїм завданням “опублікувати таємні договори і закрити лавочку”. Дійсно, очікуючи пролетарської революції в Європі, більшовики вважали, що з новими комуністичними урядами вони будуть спілкуватися “по – партійному”, тобто “дипломатія їм не потрібна”. Суперечливою в дипломатичному контексті була й настанова Леніна вважати обов’язком збройні виступи пролетаріату проти світової буржуазії, на підтримку революції в інших країнах [18].

Узагалі дипломатія завжди вважалася антиподом війни, а Радянська Росія у 20–ті рр. вітала всеохопну революційну війну. Тільки невдача у війні з Польщею змусила розпочати встановлення мирних відносин з навколишнім світом. Але й після цього, зберігаючи вірність “основоположним принципам”, більшовики тримали курс на повалення урядів у різних країнах світу, хоча відійшли від прямолінійного гасла – “ми світову пожежу роздуємо”, в останні роки існування СРСР використовували “пом’якшений” для Заходу термін – “сприяння світовому революційному процесові”. Суть процесу – встановлення скрізь комуністичної влади – лишалася незмінною.

Нелегкою справою для радянської ідеології стало визнання провалу планів швидкої перемоги у змаганні з капіталістичною системою.

Одним із наслідків цього стала лінія на ізоляцію від світу, намагання обмежити контакти з іноземцями, які наочно показували, що живуть краще й достойніше, ізоляції слугувала й цензура. У 30–40-ві рр. до того ж культивувалася “шпигуноманія”, яка переростала в ксенофобію. Під час судових процесів у Москві деяких керівників ВКП (б) та уряду звинувачували у шпигунстві, ніби розпочатому після їхніх офіційних закордонних відряджень, де їх і “вербували”. Аналогічні звинувачення висувалися й проти радянських дипломатів. Страх перед арештом за ці “злочини” проник у свідомість і відвертав радянських громадян не тільки від контактів з іноземцями, а й від дипломатичної служби.

Сталін не довіряв своїм дипломатам. Його “права рука” у зовнішній і внутрішній політиці Молотов, вже перебуваючи на пенсії, у 70–ті рр. так пояснював стиль сталінського керівництва дипломатією: “посли не мали ніякої самостійності... будь – яку ініціативу послам виявити було неможливо...”. Схвалюючи цю систему, бо, мовляв, за кордоном всі були шахраями, Молотов зазначав, що “нас обдурити було важко, бо все було стиснуто у кулаку у Сталіна, у мене” – інакше, за словами Молотова, ми не могли в той період, бо міжнародне становище було важким [18, с. 22].

Ні Сталін, ні Молотов не знали реалій життя за кордоном. Свого часу нарком Чичерін пропонував Сталіну: “Як добре було б, якби ви, товаришу Сталін, змінивши зовнішній вигляд, поїхали на деякий час за кордон з перекладачем справжнім, нетенденційним. Ви б побачили дійсність.” У такому ж становищі перебував Молотов, зокрема до початку Другої світової війни. Німецький посол Ф. Шуленбург доповідав у Берлін з Москви у 1940 р., що “Молотов відчуває великі труднощі у спілкуванні з іноземцями” [18, с. 23].

Війна внесла зміни до цієї “невиїзної” дипломатії. Але після її закінчення почалася “холодна війна”, яка не давала змоги дипломатам виконувати свою природну функцію – сприяти мирним відносинам між державами. Почалася “конфронтаційна риторика” в ООН та в інших міжнародних організаціях. Заступник міністра закордонних справ СРСР Вишинський називав представників західних держав в ООН “грубими фальсифікаторами”, “жонглерами”, “блязнями”, “фокусниками” і т. ін. В такому ж дусі виступали й інші радянські представники, зокрема міністр закордонних справ УРСР Мануїльський відкинув пропозицію британського представника Макніла в 1948 р. про встановлення дипломатичних відносин з Україною, хоча конституція України формально передбачала такі кроки. Мануїльський, безперечно, на вимогу Москви, висунув низку умов глобального масштабу, виконати які було неможливо, а саме – заборонити ядерну зброю і гонку озброєнь, бо “радянський народ не може широко розчинити двері перед тими, хто вороже ставиться до нього і до створеного ним суспільного ладу”. У такому разі було б логічно розірвати дипломатичні відносини з капіталістичними країнами, але, очевидно, що дозволялося Москві, не дозволялося Києву.

Сталін віддавав перевагу аргументам сили, а не силі аргументів. Коли Молотов, за його спогадами, пробував йому довести, що безнадійно вимагати передачі Радянському Союзу контролю над Дарданеллами і Лівією після Другої світової війни, то він торочив лише: “А ти натискуй, натискуй!”. В результаті було створено ще один привід для початку “холодної війни” проти СРСР, для звинувачення його в експансіонізмі.

Представники західних держав у полеміці з радянськими делегаціями, своєю чергою, вдавалися також до недипломатичної риторики: Молотова й Громику називали “містерами Ні”, радянських дипломатів таврували як “лицемірів”, “агентів Кремля або КДБ”, “прислужників імперії зла”... Політику Радянського Союзу незмінно звинувачували в експансіонізмі, що стримувало дипломатичну діяльність, а в періоди зростання міжнародної напруженості просто припиняло її. Що ж до України, то її зв’язки із зовнішнім світом в роки УРСР якщо і здійснювалися, то безпосередньо під пильним наглядом Москви і комуністичної партії.

Загальновідомо, що зовнішня політика країни впливає із внутрішньої політики панівного класу, вона є проявом на міжнародній арені суті політичного режиму країни. КПРС, йменуючи себе партією робітничого класу, не захищала його інтересів. Вона служила не робітничому класові, а ідеї збереження влади номенклатури для продовження у світовому масштабі комуністичного експерименту, створення і зміцнення світової системи соціалізму, встановлення панування класу номенклатури в усьому світі.

Комуністична партія через свої центральні органи не тільки формувала зовнішню політику країни, але й безпосередньо здійснювала її у багатьох випадках. Теоретично обґрунтовували напрями розвитку зовнішньої політики вожді та вищі партійні органи. Як основні напрями зовнішньої політики партії, так і форми і методи її реалізації обґрунтував і розробив Ленін.

Зовнішня політика, яку проводила комуністична партія, була нахабно-агресивною і лицемірною. Проводячи у середині країни політику, спрямовану на знищення націй, на міжнародній арені комуністична партія демонструвала підтримку права націй на самовизначення, вбачаючи у національно-визвольному русі свого союзника у боротьбі з країнами Заходу. Зовнішня політика партії, спираючись на марксистсько-ленінську ідеологію, слугувала ідеї російської великодержавності, що дало можливість не тільки зберігати, але й розширяти територію імперії.

Аналіз показує, що комуністична партія користувалася монопольним правом у формуванні і реалізації радянської зовнішньої політики. З цього монополізму випливала сильна сторона радянської зовнішньої політики – її плановість.

Планували радянську зовнішню політику у ЦК КПРС, зокрема у міжнародному, оборонному, ідеологічному, адміністративно-правовому та інших його відділах. Воно було досить складним, багатоступеневим і орієнтувалось на думки різноманітних номенклатурних кіл, насамперед у Політбюро і апараті Секретаріату ЦК, а також враховувало думки представників військово-промислового комплексу, КДБ, пропозиції міністерства закордонних справ, міністерства зовнішньої торгівлі, міністерства зовнішніх економічних зв’язків та інших міністерств, і, що

особливо важливо, рішень партійних з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, а також керівників зарубіжних комуністичних і робітничих партій. Складність планування зовнішньої політики свідчать, що вона формувалась не за велінням якоїсь особи або групи осіб, а відповідно до інтересів всієї номенклатури.

Тут потрібно мати на увазі, що у Радянському Союзі створювались і функціонували лише ті громадські організації, що перебували під безпосереднім контролем і керівництвом партійних структур. У багатьох випадках такі організації були гібридом з ознаками державної структури і громадської організації, їх діяльність, кадрові питання і фінансування перебували під контролем апарату ЦК КПРС. Такими організаціями були Радянський комітет солідарності з країнами Азії і Африки, Всесоюзне агентство з авторських прав та інші. Уся організаційна робота в них велася апаратом спецфункціонерів, що затверджувались на відповідні посади Секретаріатом ЦК КПРС. За кордоном вони підтримували зв'язки із спорідненими організаціями, партіями і урядами, фінансували їхню діяльність, постачали зброю різноманітним загонам національно-визвольного руху.

Гібридом державної структури і громадської організації були і радянські профспілки. Посада голів профспілкових комітетів усіх рівнів була номенклатурною відповідних комітетів. Профспілки брали безпосередню участь у здійсненні радянської політики за вказівками Політбюро або Секретаріату ЦК КПРС. Вони надавали фінансову та іншу підтримку зарубіжним профспілкам під час страйків.

Специфічну роль у досягненні зовнішньополітичних цілей радянської номенклатури відіграла руська православна церква, яка була поставлена під партійний контроль через органи КДБ. На міжнародній арені вона захищала так звані загальнодемократичні лозунги комуністичної партії: боротьби за мир, за розрядку міжнародної напруженості, намагалася впливати на поведінку зарубіжних церков у вигідному для партійного керівництва напрямі.

Із монополії влади КПРС впливала і її монополія на засоби масової інформації. Усі газети, радіо і телебачення перебували під постійним контролем і керівництвом з боку відповідних партійних комітетів. Матеріали стосовно зовнішньополітичних питань надходили лише каналами телеграфного агентства Радянського Союзу (ТАРС), відповідно препаровані. За всі роки перебування КПРС при владі у радянських засобах масової інформації не було жодного критичного матеріалу щодо зовнішньої політики Радянського Союзу. Є підстави твердити, що радянські засоби масової інформації були дієвим засобом формування такого інтерсоціального середовища, яке б сприяло зміцненню влади панівного класу номенклатури.

Своєрідну роль у формування радянської політики, як, до речі, і політики США, відіграв військово-промисловий комплекс. Специфічною особливістю радянського військово-промислового комплексу було функціонування його за принципом тіншової економіки. Його успіхи базувались не на офіційних, а на секретних статтях бюджету країни. На його функціонування і розвиток виділялося стільки коштів і ресурсів, скільки він міг поглинути.

Радянський військово-промисловий комплекс не відіграв якоїсь самостійної ролі у формуванні зовнішньої політики Радянського Союзу, поскільки його інтереси і інтереси правлячої партійної верхівки повністю збігалися, та й сам він постійно перебував під контролем і керівництвом партійної номенклатури. Завдяки спільності інтересів військової і партійної верхівки було створено могутній військово-промисловий потенціал, на який спиралося радянське партійне керівництво у проведенні агресивної експансіоністської політики.

Радянський військово-промисловий комплекс почав проявляти самостійність і вплив на формування радянської зовнішньої політики у період появи "нового мислення" у середовищі і партійного керівництва, коли воно пішло на переговори із Сполученими Штатами щодо укладення договорів про обмеження стратегічних озброєнь у Європі. Він намагався протидіяти американо-радянському зближенню і скороченню радянських ракетно-стратегічних і звичайних озброєнь.

Загалом, на нашу думку, радянський військово-промисловий комплекс не здійснював самостійного впливу на формування радянської зовнішньої політики, хоча його окремі представники, входячи до вищого політичного керівництва країни, брали безпосередню участь не

тільки у її формуванні, але й реалізації. Свідченням цього є те, як необдуманно, без відповідної компенсації було виведено війська з деяких країн колишнього соціалістичного табору.

Зовнішньополітичний механізм СРСР, будучи головним інструментом забезпечення на міжнародній арені інтересів класу номенклатури, за внутрішньою організацією був механізмом партійно–державним, а за способом регламентації – механізмом неправовим.

Участь зовнішньополітичних органів СРСР у формуванні і проведенні зовнішньої політики не була закріплена і не регламентувалась ні конституцією, ні іншими законодавчими актами; вони функціонували на основі практики, яка почала складатися відразу після захоплення влади в Росії комуністичною партією. Розробляли і приймали зовнішньополітичні рішення у Радянському Союзі центральні партійні органи свавільно, таємно, доволі вузьким колом номенклатурників. Усунення населення від участі у формуванні зовнішньої політики країни дозволило панівному класові номенклатури проводити її методами, притаманними тоталітарним режимам.

Поняття “формування і реалізації зовнішньої політики” співвідноситься з поняттям “держава”. Держава виступає носієм суверенітету, є формою і механізмом, що забезпечує проведення зовнішньої політики панівного класу.

Суверенітет держави, який означає її повновладдя у територіальних межах, у Радянському Союзі було узурповано комуністичною партією, і практично реалізовувався через діяльність органів і посадових осіб, що у законодавчому порядку не завжди були уповноважені виступати від імені держави.

Зовнішньополітичний механізм комуністичної партії представляли Політбюро і Секретаріат ЦК КПРС. Ці органи розробили основні напрями зовнішньої політики Радянського Союзу і приймали рішення про шляхи і засоби її реалізації. Діяльність їх у законодавчому порядку не регламентувалась. Вони функціонували на основі практики, що склалася. Роль і сила впливу на формування зовнішньої політики того чи іншого члена Політбюро або ЦК КПРС залежали від місця, яке він займав у ієрархічній структурі вищої партійної номенклатури (приклад Х. Раковського в Україні 1920–1923 рр.).

Конституція 1936 р. законодавчо оформила комуністичний тоталітарний псевдопарламентаризм, існування якого було підтверджено у конституції 1977 р.

Відповідно до радянських конституцій зовнішньополітичними органами країни були двопалатна Верховна Рада і Рада Міністрів, що склалися з величезної кількості міністерств і відомств. Найважливішими серед них були міністерство закордонних справ, міністерство оборони, комітет державної безпеки, комітет із зовнішньоекономічних зв'язків, міністерство зовнішньої торгівлі. Через легітимні конституційні зовнішньополітичні органи реалізовували рішення, прийняті центральними партійними органами.

Існування радянських державних зовнішньополітичних органів необхідно було номенклатурі для маскування тоталітарної суті режиму, для надання йому зовнішніх форм парламентаризму, схожих на ті, що існували у демократичних країнах Заходу.

Формували Верховну Раду і Раду Міністрів під безпосереднім контролем і керівництвом ЦК КПРС. ЦК КП РС встановлював строки проведення виборів до Верховних Рад СРСР, союзних і автономних республік, а також місцевих Рад. Представництво у Верховній Раді СРСР визначав ЦК КПРС за партійною, соціальною, національною, статевою і віковою ознаками. Кандидат у депутати до Верховної Ради СРСР затверджувався ЦК КПРС, і у списки для таємного голосування вносилося прізвище тільки одного кандидата. Депутати Верховної Ради формально входили до різних галузевих комісій, але вони не діяли. Формально Верховна Рада складалася із двох палат – Ради Союзу і Ради Національностей, але засідання їх завжди проходило спільно.

Голова Президії Верховної Ради, голови Ради Союзу і Ради національностей формально обиралися на сесії Верховної Ради за рекомендацією ради старійшин, а фактично вони були номенклатурою Політбюро, так само, як і посада Голови Ради Міністрів, керівників міністерств державних комітетів. Заступники міністерств і голів державних комітетів були номенклатурою Секретаріату ЦК КПРС.

Президія Верховної Ради була органом не робочим, а показним, так само як і Рада Міністрів була розпорядчим і господарським органом. Реальними вищими законодавчими і виконавчими органами країни були Політбюро і Секретаріат ЦК КПРС.

Таким чином, у 1920-1930-х рр. комуністичним режимом було остаточно ліквідовано всі успіхи державотворення періоду 1917–1919 рр.

1. Луцюк Л., Кордан Б. *Англо–американські держави і українське національне питання // Український історичний журнал.* – 1992. – №5. – С.111–119.
2. Там само. – С. 112.
3. Лисяк–Рудницький І. *Історичні есе: У 2 т.* – К., 1994. – Т.2. – С. 466.
4. Гринів О. *Україна і Росія: Партнерство чи протистояння?: Етнополітологічний аналіз.* – Львів: Інститут народознавства НАН України, 1997. – С. 33.
5. *Основи етнодержавознавства / За ред. Ю. Римаренка.* – К., 1997. – С.339.
6. Сталин И.В. *Сочинения.*– М., 1947.– Т.1.– С. 21.
7. Див.: Дорошевич В., Волошин М. *Незалежність України: Нова спроба. Загляньмо до радянських джерел // Літературна Україна.* – 1991.– 3 січ.
8. *Гражданская война на Украине. 1918–1920: Сб. документов и материалов: В 3 т.* – К., 1967. – Т.1. – С. 202.
9. *Збірник узаконень і розпоряджень робітничо–селянського уряду УСРР.* – 1919. – № 14. – С. 146.
10. *Коммунистическая партия – организатор и вдохновитель объединительного движения украинского народа за образование СССР: Сборник документов и материалов.* – К., 1972. – С. 223.
11. *Збірник узаконень і розпоряджень робітничо-селянського уряду УСРР.* – 1920. – № 1. – С. 7.
12. Лизанчук В. *Навічно кайдани кували.* – Львів: Інститут народознавства НАН України, 1995. – С. 167.
13. Мазлах С, Шахрай В. *Розділи із книги “До хвилі (Що діється на Україні із Україною?)” // Політологічні читання.* – 1993. – №3.– С.261–268.
14. Сергійчук В. *Хто не хотів волі України // Молодь України.* – 1992. – 2 квіт.
15. Савинков Б. *О “самоопределении народа” // За Вільну Україну.* – 1991. – 24 січ.
16. Кульчицький С. *Як вирішувалося “українське питання”: чи була радянська Україна в 1917–1922 роках незалежною? // Політика і час.* – 1997. – №11. – С. 65.
17. Там само, с. 66–69.
18. Білоусов М. *Антипод війни: Роздуми про особливості дипломатії у ХХ столітті // Політика і час.* – 1998. – № 9. – С. 69.